

УДК 93/94

Микола Бандрівський

Релігійний аспект присутності норманів на заході Українського Лісостепу (про час та умови появи маніхейської єресі)

Проаналізовано повідомлення середньовічних писемних джерел про народ морський ал-маджус (ар-рус, нормани), яких охарактеризовано як християн, хоча скандинави в той час залишалися язичниками. З'ясовано, що ім'я царя валінани – Маджака, який неодноразово згаданий ал-Мас'уді в його творах, має релігійне походження з Азії, з району Согдіани. Висловлено здогад, що ал-маджус (назва яких має безпосереднє відношення до Маджака), є нащадками герулів і боранів (варинів), які в пізньоримський період заселяли Правобережжя України. Під натиском гуннів (ефталітів) в останній чверті IV – на початку V ст. згадані спільноти, разом з вестготами, переселились на узбережжя Галлії та Іспанії, де продовжували здійснювати морські походи до початку ісламської окупації цих земель (711 р.), залишаючись, судячи з усього, прихильниками ранньохристиянського маніхейства. Після цього, на початку VIII ст. вже під назвою нормани – руси (рутени) частина згаданих спільнот повернулася на колишні землі в Українському Правобережжі в т. ч. на Волино-Подільське порубіжжя (Плісниське та інші городища і підкурганні могильники з інвентарем “скандинавського” типу) і Західне Надбужжя, принісши з собою властиві їм маніхейські вірування.

Ключові слова: нормани, ферули, варини (борани), руси, маніхейство, Маджак, ал-маджус

Mykola Bandrivsky

The religious aspect of the presence of the Normans in the west of the Ukrainian forest steppe (about the time and conditions for the appearance of the Manichean heresy)

The reports of medieval written sources about the people of the sea al-Majūs (ar-Rus, Normans), which were characterized as Christians, although the Scandinavians at that time remained pagans, are analyzed. It was found out that the name of the Valinana king – Madjak, which was mentioned several times by al-Mas'udi in his writings, has a religious origin from Asia, Sogdiana area. It is suggested that al-Majūs (whose name is directly related to Madjak) are descendants

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

---

of Herules and Borans/Varins, which inhabited the Right-bank Ukraine during the late Roman times. Under pressure of Huns (The Hephthalites) in the last quarter of the 4th – the beginning of 5th centuries the mentioned communities, together with the Visigoths, moved to the coasts of Gaul and Spain, where they continued to embark on sea campaigns before the Islamic occupation of these lands in 711, remaining, apparently, supporters of early Christian Manichaeism. After that, in the beginning of the 8th century, already under the name of the Norman - Rus/Roothen, part of the mentioned communities returned to the former lands in the Right-bank Ukraine including the Volyn-Podilsk borderlands (Plisnensk and other settlements and the burial mounds with the inventory of the “Scandinavian” type) and the West Nadbuzhzhya, bringing with them their Manichaeic beliefs.

Keywords: Normans, Feruls, Borans/Varins, Rus, Manichaeism, Madjak, al-Majūs

У довготривалій дискусії норманістів і антинорманістів найменше уваги приділяється, як видається, витокам релігійних уявлень, що сповідували ті, кого писемні джерела називають варягами. Попри постульовану, особливо за радянських часів, концепцію прийшлого характеру усього, що пов’язане з цим народом, зараз вважаємо за можливе внести певні корективи щодо генезису самих варягів (норманів) і тих вірувань, які вони могли сповідувати принаймні на ранніх етапах розвитку їхньої спільноти.

В 34 главі трактату Абу-ал-Хасана’ Алі-ал Мас’уді (896–956 рр.) “Луки золота і розсипи самоцвітів” (бл. 947 р.) мовиться про царя Маджака і державу валінана: “...одне з племен колись у давнину мало царя, який називався Маджаком, а саме плем’я називалось валінана. У давнину це плем’я мало владу над усіма іншими слов’янами, адже мало свого царя, якому корилися царі всіх інших племен... Далі, за цим племенем з числа слов’янських племен знаходиться плем’я ободритів, які мешкали на південний-схід від Ютландського півострова” [1]. В даному контексті слід звернути увагу й на те, що у новітньому виданні – одразу після валінана – згадується плем’я астабрана (ободрити) і дльвна (дуліби) [1]. В заключній частині 34 глави

ал-Мас'уді повідомив, що детальніше розповів про Маджака і валінана в своїх інших обширніших творах – “Повідомлення часу” і “Середній книзі”, які до нас не дійшли [2]. Кількаразова згадка про валінана і Маджака в тексті “Луків золота...”, припускають дослідники, свідчить про те, що сам ал-Мас'уді вважав записане повідомлення достовірним та беззаперечним, фактично ключовим для розуміння історії слов'янських народів і, більше того – історії їхньої державності, яка, на думку М. Якубовича, й почалася з народу валінана.

Маємо ще й інші свідчення в основі яких ймовірно лежить назва “маджак”. Одне з основних – інформація з “Книги країн” арабського вченого IX ст. ал-Йа'кубі про напад на Севілью у 844 р. народу “ал-маджус, яких називають ар-рус”, яка до сьогоднішнього дня не має в науці задовільної інтерпретації. За І. Бубновим термін “ар-рус” використовувався завжди в стосунку до народу, чисельність і могутність якого була очевидною для сучасників. Під час штурму згаданої Севільї в серпні 844 р., як повідомляє Ал-'Узрі (1003–1085 рр.) маджуси задіяли 54 кораблі, а за даними Ібн ал-'Ізарі – 80 кораблів. Доповнив свідчення про ці напади географ XII ст. аз-Зухрі: “...приходили з цього моря 'Укійанус [Атлантика. – М. Б.] величезні кораблі, які мешканці Андалузії називали каракир, а це кораблі великі, з чотирикутними вітрилами, які могли переміщуватися і вперед, і назад. На них плавали ватаги людей під назвою ал-маджус, народ сильний, доблесний і досвідчений у мореплаванні. Коли б вони не з'являлись, узбережжя порожніло через страх перед ними... Вони знищували всіх, хто траплявся їм у морі, грабували і брали в полон...”. Ал-Мас'уді пише про ще один похід цього народу на Севілью, але вже під 912 р.: “...це були маджуси ... і цей народ: ар-рус, про який ми вже згадували, оскільки ніхто, крім них, не ходить по цьому морю, яке з'єднується з морем 'Укійанус”. Хоча, більшість хроністів оповідають, що спочатку маджусів помічали біля західних берегів Франції, звідки вони – попри Лісабон – плили

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

в Іспанію і з'являлись в Андалузії, однак, є два свідчення – Ібн Хаййана (кінець X–XI ст.) і анонімного автора опису Андалузії XIV–XV ст. – згідно з якими напад на Севілью у 844 р. маджуси здійснили зі сторони “Румійського моря”, яким арабо-перські автори називали Середземне море. Однак, для дослідників, в т. ч. Т. Калініної “...очевидно, що східні письменники вживали термін “маджус” по відношенню до скандинавів, які нападали на Іспанію, а саме слово “урдуманійун” відповідало західноєвропейській назві норманів і використовувалося винятково в іспано-арабських джерелах.” [3].

До сьогодення дослідники не прийшли до спільної думки, хто ж були ці мореплавці-маджуси: західноєвропейські нормани чи руси з Чорного моря, які чинили так пізніше, здійснюючи напади на Константинополь. Наприклад, у “Венеційській Хроніці” Йоана Диякона (рубіж X–XI ст.) мовиться про наближення у 860 р. до Константинополя кораблів розбійників, котрі названі тут норманами і спустошення ними тутешніх околиць. Особливо промовистим в цьому плані виглядає свідчення єпископа Кремони Ліудпранда про похід князя Ігоря на Константинополь у 941 р., де було зауважено, що “...певний північний народ греки називають червоні [“руді” – М. Б.] ми ж за їх місцезнаходженням називаємо норманами. Адже, в німецькій мові (Lingua Teutorium) nord означає “північ”, а man – “людина”, тому-то північних людей і можна називати норманами”.

Про те, що між норманами і скандинавами не може бути повної тотожності свідчить й анонімна хроніка середини XII ст., яка описує історію держави франків від 741 до 1139 р. і в науці відома під назвою “Саксонський аналіст” (Annalis to Saxo), в якій під 853 р. повідомляється, що тих людей, котрі вийшли з нижньої Скіфії, варварською мовою називають норманами, тобто “людьми півночі”, оскільки спочатку вони вийшли саме з цієї частини світу. Під 1053 р. це повідомлення повторюється в дещо розгорнутому вигляді: “...Норманами “північних людей”

варварською мовою зовуть тому, що спочатку вони вийшли з цієї частини світу. Відправившись майже 166 років (тому) на чолі з якимсь герцогом Ролло з нижньої Скіфії, що лежить в Азії, від ріки Дунай на північ і плывучи по Океану, вони часто за піратським звичаєм тривожили набігами і германські і галльські берега цього Океану, поки, на кінець, не прийшли в ту Галлію, що звернена в сторону Британії ... аж до цього дня (ця територія) зветься за їх іменем Нормандією. Пізніше, закріпившись тут, вони намагались протягнути свої руки й далі” [3; 4]. А. Кузьмін і Е. Галкіна, аналізуючи це джерело вважали, що в даному переказі говориться про норманів з Дону, а саме: міграцією алан і роксолан з Приазов’я на захід і північний-захід Європи. Ці дослідники проігнорували щонайменше два факти: 1) мова в першоджерелі йде не про Дон, а про Дунай; 2) алани в своїй багатовіковій історії ніколи не мали нічого спільного з мореплаванням.

У розглядуваному контексті цікавою є згадка про Русь у “Хроніці герцогів нормандських”, яка була складена у XII ст. Бенуа де Сент-Мора на замовлення нащадка цього роду Генріха II, уривок з якої був опублікований В. Мотузовою. Північнопричорноморське розміщення норманів подає вищезгаданий Ліудпранд Кременський (бл. 920–971/2 рр.) в ще одній своїй праці – “Антаподосіс” (949 р.), в якій двічі згадав норманів пишучи: “...Місто Константинополь ... розташоване серед найлютіших народів. Адже, з півночі його найближчими сусідами є угорці (hungarii), печеніги (pizenaci), хозари (chazari), русь (rusii), яких інакше називаємо норманами (nordmani), а також болгари (bulgarii)”. В аналізі цього та інших джерел, Л. Грот підтримала тих дослідників, котрі стверджують, що саме в Східній Європі (на нашу думку – на території теперішньої Правобережної України) знаходились землі, які нормани вважали своєю прабатьківщиною. Можливо, у зв’язку з цим, як припустив О. Рогожин, слід з нових позицій оцінити сватання Генріха I (який мав певні труднощі з нормандськими герцогами) до княжни Анни Ярославни з далекої Русі.

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

Чи не зміцнював Генріх I планованим шлюбом своє династичне становище перед впливовими “васалами”?

Ці, та інші свідчення ставлять під сумнів вельми дискусійну гіпотезу норманістів про нібито одвічне “скандинавство” варягів (пригадаймо тут вислів з “Повісті врем’яних літ”: “...Яфетове бо й це коліно: варязі, свеї, урмане, готе, русь, огняне”). Сьогодні дедалі більше доказів набирає альтернативна думка про взаємозв’язки варягів з варинами (боранами?). Так, англійський дослідник початку ХХ ст. Т. Шор у своїй праці “Походження англо-саксонського народу” дійшов-висновку, що *warings* (варінги) є англломовним варіантом слова *varini* (варини), тобто племен, які вперше були згадані ще Тацітом. Варини, як наголошує Т. Шор, не належали до “тевтонської” раси, а, так само як і англи, походили з різних мовних сімей.

Нам видається, що між згаданими варинами і боранами Північного Причорномор’я (які разом з південноскандинавськими герулами в середині ІІІ ст. очолили морські походи у т. зв. “Скіфських війнах”), існує безпосередній зв’язок. Відомо, що впродовж зими 267–268 рр. в гирлі Дністра герули і борани (варини?) збудували величезний флот чисельність якого, згідно з Зосимою, сягала шість тисяч суден, на яких, вийшовши по весні в море, атакували найбагатші міста римських провінцій.

На сьогоднішній день з боранами (у Зосими вони подаються як “воради”) здогадно можна співставляти частину черняхівських пам’яток Середнього і Нижнього Придніпров’я, а з герулами – пам’ятки черняхівсько-вельбарського вигляду на Верхньому Придністров’ї, у Західному Надбужжі та на Волино-Подільському порубіжжі. Саме на Північному Поділлі – біля витоків Південного Бугу, Збруча і Горині до кінця ХVІ ст. існувало велике озеро розміром 130 × 30 км, яке (разом з його притоками, що сполучалися з Середнім Придністров’ям) зображене на карті Польщі Якова Гастальді (1562 р.), на мапі Європи Каспера Вепеля (1566 р.) та десятках інших тогочасних карт, на яких це озеро позначене як

Amadoka (Амадока), Amadoka Palus (Амадоцьке болото), Amadoka Lago? Amadoka Lagus (Амадоцьке озеро). Можливо, це саме те “озеро Майотіс”, яке розташоване на північ від Понту, котре часто плутають з Меотиду. На думку О. Пламеницької, котра предметно займалася точною локалізацією Амадоцького озера на півночі сучасного подільського ландшафту, його висихання (а відтак – і зникнення з географічних карт пізнішого часу) пов’язане з неотектонічними зсувами, зокрема голоценовими рухами земної кори Придністрянського Поділля. Припускаємо, що частина герулів із Південної Скандинавії і варинів (боранів?) із західного узбережжя Балтики переселившись на Придністров’я та Придніпров’я під час готського просування на рубежі II–III ст., відродила на берегах вищезгаданого Амадоцького озера (яке, до речі, мало притоки, що з’єднували його з Дністром і Дніпром) будівництво суден, здатних здійснювати морські рейди (так як вони це робили на попередній – корінній території свого проживання) і притоками допроваджувала їх до Дністра, а звідтам – до Понту. Оскільки, у північноєвропейських варинах більшість дослідників віддавна схильна вбачати пізніших варягів (від слова “вар” – водне плесо, море), то й ототожнення їх далеких нащадків з норманами виглядає закономірно.

Про безпосереднє перебування норманів на землях сьогоднішнього Опілля можуть свідчити рештки великого оборонного городища біля с. Урмань Бережанського району на Тернопільщині, яке досліджувалось автором у 2012 р., та підплитовий могильник X–XI ст. на краю площадки городища зі слідами мурованої церкви. Привертає увагу і значна кількість (близько двох десятків) підвісних свинцевих печаток в т. ч. західноєвропейських з с. Урмані та сусіднього с. Жукова, а також інші предмети винятково міського характеру передмонгольської доби. Чи не з цим пунктом пов’язана згадка у Йоакимовому літописі досі нелокалізованого Урманського князівства, про яке нещодавно нам знову пригадав у своїй праці Л. Войтович: “...у

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

Рюрика було багато жінок, але найбільше всіх любив Ефанду, дочку урманського князя ... передавши княжіння і сина свого шурина своєму Олегу варягу сушу, князю урманському” [5]. Тобто, теперішня Урмань на Бережанщині з рештками потужного ранньосередньовічного урбанізаційного центру, топонім “Кораблище” у верхів’ях Горині та перспективні для подальшого вивчення літописні згадки про Урманське князівство, чи не найкраще маркують присутність норманів у безпосередній близькості до вищезгаданого Амадоцького озера.

У зазначеній проблемі одним з найцікавіших є питання конфесійної приналежності згаданих на початку ал-маджусів, які атакували Севілью у 844 р. і яких кілька джерел паралельно ідентифікують з норманами-християнами. Але ж “скандинавські” вікінги прийняли християнство значно пізніше цієї дати! Тоді виникає питання – який морський народ провадив потужну флотилію на Севілью? Відповідь може ховатися у розкритті понять “маджак” і “маджус”, адже ще Р. Груссе (R. Grousset) писав, що “...содійський вираз “моджак” означав главу маніхейської церкви в уйгурів” [3; 6, с. 173; 7, с. 90]. Погоджуючись з цим Я. Чекановський зробив висновок, що “...визначення (цим титулом) володаря слов’ян, який, судячи з усього, панував на Волині наштовхує на припущення, що анти перебували під владою аланів” [7, с. 90]. Іншими словами, дослідник допускає присутність носіїв одного з найбільш ранніх відламів християнства – маніхейської ересі на заході сучасної України в період Великого переселення народів і на початку доби раннього середньовіччя.

Отже, вищенаведений матеріал дає підстави припускати присутність серед населення Волині, Поділля та суміжних регіонах певного контингенту із тривкими традиціями кораблебудування і мореплавства, яке вони апробували на узбережжі існуючого в їх час Амадоцького озера. У цих вихідцях з-над Балтики найімовірніше слід вбачати південноскандинавських герулів та варинів, як попередників (зокрема і генетичних) пізніших

варягів. Причому, назва варинів, у тутешньому германському середовищі транслітерувалася у боранів, які в середині III ст. разом з готами і герулами здійснили Понтом і Середземномор'ям низку військових морських походів, беручи участь у битвах з флотиліями намісників римських провінцій. Так, в середині IV ст. св. Єфрем Сирін згадує “русих” (росайо) як народ. В часи гунської навали ферули і варини (борани) могли відійти разом з вестготами на захід – в прибережну частину Галлії, де проживали споріднені (?) з ними рутени, та на південноіспанське узбережжя, на якому під назвою луз.ріки проіснували впродовж всього доісламського періоду, тобто до 711 р. Наприклад, відомі морські походи герулів на узбережжя Галлії та Іспанії у 409, 456 і 459 рр. Саме герули були першими, хто висадився в Ісландії, зрештою сам Одоакр носив титул “король герулів” (476–493 рр.). Свої морські походи колишні герули та варини (борани) продовжували й пізніше, повернувшись в Північне Причорномор'я вже під назвою норманів чи русів. Так, під 765 р. Феофан у своїй “Хронографії” пише, що Константин V відправив у похід на болгар 2000 суден: “...р. Хр. 765. В цьому році в травні місяці індікт Іоана 12, Константин вислав флот з двох тисяч суден ... проти Болгар, сам сівши на кораблі русів і наміряючись плисти до ріки Дунаю...”. Однак, як звернув нещодавно увагу Ю. Кирпичев, в перекладі оригіналу цього тексту на латину, яке здійснив у 870-х рр. папський бібліотекар Анастасій, вжиту Феофаном фразу “кораблі русів” він переклав як “*tubea chelandia*”, тобто, “червоні кораблі” (з огляду на колір вітрил). Свого часу Г. Вернадський обережно припускав на можливість зв'язку червоного кольору суден з русами, в яких вбачав варягів. Зрештою, відмовився від ототожнення вищезгаданих Феофаном кораблів як “руських” також Д. Іловайський, згідно з яким “*tusia chelandia*” слід перекласти радше як “червоні хеландії”, а не “руські хеландії” (під хеландіями ймовірно слід вбачати масивні, візантійського типу, бойові кораблі – дромони).

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

Пізніше, вже на початку VIII ст. під грецькою назвою “русос” (οι ρουσιοι), тобто “червоні”, “червонуваті” (чи арабською – ар-рус) – частина колишніх герулів (ярлів) і варинів (боранів) повернулися на попереднє місце свого проживання: на Волино-Подільське пограниччя та сусідні місцевості. Знову осівши на берегах Амадоцького озера і, підкоривши місцеве пізньопразьке населення, поширили свою владу до Західного Надбужжя, де їхнє повернення стало поштовхом для початку Червеньських градів. Про появу тут, та в суміжних з ним на сході, районах Волино-Подільського пограниччя якогось нового населення (можливо, попередників майбутніх “болохівських князів”) підтверджує також поява на Острожчині скарбу срібних речей з с. Хонякове, концентрація тут (включно з Опіллям та Розточчям) шпор VIII–IX ст. Зрештою, промовистою є поява на Західному Поділлі та в околицях підплитових та підкурганних поховань зі специфічним поховальним обрядом. Зокрема, чи не могло бути повернення на ці землі колишніх південноскандинавських герулів, але вже під новим іменем, наприклад – рутени, причиною появи тут грандіозного Плісеського городища (260 га), масштаби і планувальна структура якого не має аналогів у тогочасній Європі, а матеріальна культура (зокрема, тутешнього підкурганного могильника) носить виразно нормандський характер?

Виникає питання: якщо західнонадбужькі і волинсько-подільські ферули та варини (борани) Придніпров’я своєю культурою генетично споріднені з пізнішими норманами-маджусами (ар-русами), які атакували Севілью у 844 р., то як пояснити сповідування ними однієї з найпоширеніших передньоазійських ранньохристиянських ересей – маніхейства? Відповідь можна спробувати знайти простеживши походження принаймні якоїсь частини цього народу (норманів-маджусів). Згаданий ал-Мас’уді в короткому екскурсі 16 глави про доісламських царів ал-Андалус (Іспанії) іменує їх луз.ріками за іменем останнього вестготського царя Родеріка, який був вбитий Тариком ібн Зі-

ядом у 711 р. Говорячи про походження цих луз.ріків ал-Мас'уді подає дві версії: 1) вони походять від ал-Інфанджа (франків); 2) від народу ал-Ішбан (тобто, нащадків біблійного Яфета, до яких зараховують слов'ян, хозар і тюрків). Зауважимо, що сам ал-Мас'уді віддає перевагу саме другій версії, оскільки відомості про походження луз.ріків від ал-Ішбан повторюються у 29 главі, де він цитує історика ал-Вакіді про ототожнення ал-Ішбан з переселенцями з Ісфахана (територія сучасного Ірану). Саме з цих країв і почалося розповсюдження ранньохристиянського маніхейства, яке згодом проникло до найвіддаленіших куточків Римського, а потім – Візантійського і західного світу. Тобто, на даному прикладі із норманами-маджусами (ар-русамі) з Волино-Подільського пограниччя та Подніпров'я ми бачимо, як тут зішлися два різновекторні цивілізаційні потоки: з одного боку – північноєвропейський стиль і спосіб життя, з іншого – азійський, представлений одним з найраніших виявів християнства – маніхейством, яке від самих початків своєї появи протиставляло себе усій іншій решті Християнського Світу і, природно, ісламу. Носії маніхейської єресі завжди категорично, у жорсткій формі засуджувалися і ортодоксальною Церквою, і ісламом. Тому, напади на Севілью під 844 р. та в інші роки норманів-маджусів (ар-русів) ми розглядаємо як свого роду участь у реконкісті, тобто у спробі відвоювати захоплені мусульманами території. Ю на яких вони попередньо проживали або ж безжальний і систематичний грабунок цих місць як своєрідну компенсацію за втрачене (не випадково, мабуть, нормани-маджуси, згідно з арабськими джерелами, здійснювали напади на іспанське узбережжя кожні 6–7 років).

Виникає питання, в якому часі могло відбутися їх запізнення з маніхейством? Припускаємо, що в гунський період, оскільки: по-перше, самі гуни (в яких сьогодні вбачають ефталітів) походили з земель, де зародилося маніхейство; по-друге, не слід відкидати й того факту, що довголітнім володарем гунів був

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

Мундзук (Mondzhak, Mondzouk, Mondzucus; 365–434 pp.), ім'я якого згодом могло перетворитися у титул. Про ймовірний зв'язок придніпровських варинів (боранів) з гунами свідчить назва Вар, якою гуни називали Дніпро (Гунавар), а також паралельна назва Русі – Гунеленд в низці середньовічних трактатів.

1. Якубович М. Волинь у повідомленнях арабського історика аль-Мас'уді: свідчення нових видань оригіналу // Тези виступу на Круглому столі, присвяченому 1160-річчю утворення української державності (Острог, 12 вересня 2011 р.).

2. Кибинь А. С. Маджак, древний герой раннеславянской истории // Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. 2017. Вып. 7. С. 44–58.

3. Семенова Л. А. Русы в “Книге стран” ал-Йа'куби (из истории изучения) // Арабский восток. Москва, 1997. С. 118–134.

4. Калинина Т. М. Арабские ученые о нашествии норманнов на Севилью в 844 г. // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1999 г. Москва: Восточная литература, 2001. С. 203–204.

5. Войтович Л. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам // Русин. 2013. № 1(31). С. 27.

6. Grousset R. L'empire des steppes. Paris, 1939. 159 p.

7. Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Праці Історико-Філософської секції НТШ. Нью-Йорк, Торонто, Париж, Мюнхен, 1975. 150 с.